

תוכנית-אירופה ההונגרית

ד"ר אילה נדיבי

מבוא

מן המפורסמות ש'תוכנית אירופה' נולדה כתוכנית הצלה בסלובקיה. את המשא ומתן על התוכנית ניהלו חברי קבוצת העבודה עם דיטר ויסליצני (Wisliceny), היועץ לענייני יהודים ומעוזריו הבכירים של אדולף אייכמן שריכז את ההשמדה ההמונית של יהודי אירופה. ויסליצני היה אחראי במישרין לגירוש 58 אלף מיהודי סלובקיה במהלך החודשים מרס-אוקטובר 1942, ובזכות משא ומתן שניהלו אתו הרב מיכאל דב וייסמנדל, מראשי האורתודוקסים, וג'וזי פלישמון, בת דודתו ומנהיגה ציונית, נמנע שיגור השליש האחרון של יהדות סלובקיה להשמדה תמורת 40-50 אלף דולר. מעודדים מההצלחה, הם ביקשו מוויסליצני להרחיב את המסגרת ולהציל את שארית יהודי אירופה. ויסליצני נענה לבקשה (מלבד הצלת יהודי פולין) תמורת סכום שגדל ל-2-3 מיליון דולר. התוכנית הגיעה לידיעתם של פעילי הצלה יהודים בעולם החופשי, לוועדות ההצלה של הישוב באירופה ובארץ ישראל ולמנהיגים יהודים בבודפשט, כולל ד"ר ישראל קסטנר ויואל ברנד, ראשי ועדת העזרה וההצלה בבודפשט, כאשר נתבקשו לסייע במימונה. המשא ומתן על התוכנית נפסק בראשית ספטמבר 1943 בהחלטת הימלר. כיום מקובל להניח ששליש יהודי סלובקיה שלא גורשו, ניצלו באופן זמני בשל נחיצותם הכלכלית למדינה הסלובקית. מכל מקום, בספטמבר 1944 הם גורשו בעקבות ההתקוממות האנטי נאצית שפרצה בסלובקיה.¹

מתברר שתוכנית דומה נידונה באותה תקופה בין ראשי ועדת ההצלה בבודפשט ובכירי הסוכנים הגרמניים שעבדו בשרות הוועדה. לדברי וייסמנדל, במקביל למשא ומתן שהם ניהלו על תוכנית אירופה, הציע הממונה על הריגול הנגדי הגרמני בבודפשט, ד"ר י. שמידט (Schmidt, J.) ביוני 1943 תוכנית אירופה לקסטנר וברנד והללו ניהלו משא ומתן חשאי

¹ מיכאל דב ויסמנדל, **מן המצר: זיכרונות משנת תש"ב-תש"ה**, אמונה, ניו יורק תש"כ, עמ' נט, סב, קמה-קמו; ליוויה רוטקירכן, חורבן יהדות סלובקיה: תיאור היסטורי בתעודות, יד ושם, ירושלים, 1961, עמ' 24-26, פרק 3; פוקס אברהם, **קראתי ואין עונה, זעקתו של רחמ"ד וייסמנדל בתקופת השואה**, ירושלים, 1983, עמ' 47-49; גילה פטרן, "להציל בכל מחיר: קבוצת עבודה" בסלובקיה", **ילקוט מורשת** ע"ו (תשס"ד), 81-103; באואר, **יהודים למכירה? משא ומתן בין יהודים לנאצים 1933-1945**, (ירושלים, תשס"ב) פרק 5; שלמה אהרונסון, **היטלר, בעלות הברית והיהודים**, (הקיבוץ המאוחד ומכון בן גוריון, תל אביב, 2008), פרק 20. בזמן שוויסליצני ניהל משא ומתן על הצלת היהודים באירופה, הוא היה עסוק (ממרס 1943) בגירושם של כ-50 אלף יהודים מסלונקי ומקהילות בתראקיה ובמקדוניה.

בעניין זה, מבלי שמסרו על כך לראשי היהודים בבודפשט ולקבוצת העבודה בסלובקיה.² התוכנית עלתה שוב עם קבלת הידיעות הברורות בדבר הכיבוש הצפוי של הונגריה והיא נשלחה לוועדת ההצלה באיסטנבול ימים אחדים לפני הכיבוש, ותקרא בפי "תוכנית אירופה ההונגרית".

מטרת המאמר לתאר את תוכנית ההצלה כפי שהוכתבה על ידי הגרמנים לקסטנר וברנד- המובאת כאן לראשונה במלואה- ואת הרקע להיווצרותה; לטעון שאין ממש מבחינה אובייקטיבית בקביעה שהכיבוש בא בהפתעה לחברי ועדת ההצלה ולמנהיגים יהודים מובילים, ולכן לא ניתן היה להזהיר לפני הכיבוש את מנהיגי הקהילות היהודיות מפניו וממשמעותו; וכן לטעון, שראשי הוועדה החליטו להציל את יהודי הונגריה בעזרת הגרמנים עוד לפני כיבוש הונגריה, בלי לשתף בכך את ההנהגה היהודית המסורתית וחלק מן ההנהגה הציונית, ובכך חרצו במידה רבה את אופי הפעולות נגד הגרמנים עד הפסקת גירוש יהודי ערי השדה ב-9 ביולי 1944. זאת, בניגוד לדברי קסטנר וברנד לאחר המלחמה, שאת ההחלטה על הצלה בעזרת הגרמנים קיבלו לאחר הכיבוש שבא לפתע, בעקבות מכתבו של הרב וייסמנדל לשוב אל תוכנית אירופה, ודבריהם התקבלו במחקר ההיסטורי המוכר.³ כן ייבחן דפוס הפעולה של הגרמנים ושל חברי ועדת ההצלה בקשר לתוכנית ההצלה הנידונה, ואת השפעתו על פעולות הצלה עתידיות, בעיקר על מנהיגי תנועות השמאל החלוצי, שהיו חלק מוועדת ההצלה והזרוע המבצעת של פעולות הצלה אקטיביות. המאמר מתבסס על מחקרי הקודמים בסוגיית ההצלה בהונגריה בתקופת השואה,⁴ ועל מסמכים המתפרסמים כאן לראשונה, המאירים בהקשרם החדש זויות ותובנות חדשות.

² וייסמנדל, **מן המצר**, עמ' ר"ג. "שמידט" הוא כנראה כינוי, מופיע לעיתים נדירות בשם פרטי כג'וסף או ג'ונתן.

³ ישראל קסטנר, **זו"ח של ועדת ההצלה היהודית בבודפשט 1942 - 1945**, בהוצאת האגודה להנצחת זכרו של ד"ר ישראל קסטנר (ללא ציון מקום הוצאה ושנה), עמ' 74-75 (דו"ח קסטנר); יואל ברנד, **בשליחות נידונים למוות**, עינות, תשי"ז, עמ' 57; Randolph L. Braham, *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary* (New York: Columbia University Press, 1994), pp. 459, 1073; **המחתרת החלוצית בהונגריה 1942-1945**, אשר כהן, **המחתרת החלוצית בהונגריה 1942-1945**, הקיבוץ המאוחד, תשמ"ד, עמ' 85; בראהאם, "ועדת העזרה וההצלה בבודפשט", **האנציקלופדיה של השואה**, יד ושם, ספריית הפועלים, 1990, עמ' 438; יהודה באואר, **השואה- היבטים היסטוריים**, הוצאת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, עמ' 153; באואר, "קסטנר", **האנציקלופדיה של השואה**, עמ' 1102. "קסטנר", מרכז המידע אודות השואה יד ושם http://www.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%201467.pdf

⁴ נדיבי אילה, "המשרד הארץ ישראלי בבודפשט בשנים 1943-1944" (עבודה השקולה לעבודת גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה, 1998), (המשרד הא"י א'); נדיבי אילה, "המשרד הארצישראלי בבודפשט: פעולותיו בתחום ההצלה בשנים 1943-1945 ואופן עיצובן בזיכרון הקולקטיבי", (חיבור לקבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה, 2009), (המשרד הא"י ב'); אילה נדיבי, **בין קראוס לקסטנר המאבק על הצלת יהודי הונגריה**, (כרמל, ירושלים, 2014), (נדיבי, **בין קראוס לקסטנר**).

רקע

הונגריה בראשות העוצר הורטי מיקלוש (Horthy), היתה בת ברית של גרמניה הנאצית. לאחר סיפוח שטחים בשנים 1938-1941 מנתה יהדות הונגריה למעלה מ-800 אלף נפש. בסוף שנות השלושים וראשית הארבעים התערער שוויון הזכויות שהוענק ליהודי-הונגריה עוד בשנת 1867. הוא נשחק כליל בסדרת חוקים, בהם גיוס לפלוגות עבודות כפייה שבמהלכם נספו כ-42 אלף יהודים מתוך כ-100 אלף מגויסים,⁵ וכ-20 אלף יהודים "זרים" הוצאו להורג בין אוגוסט 1941 לראשית 1942.⁶ הונגריה הצטרפה במחצית שנת 1941 לגרמניה במלחמתה בברית המועצות וצבאה הוכה קשות, והביקורת הפנימית על השעבוד הכלכלי והצבאי שלה לגרמניה גברה.

במרס 1942 קמה ממשלה בראשות מיקלוש קאלאי (Kállay), אשר דחתה בעקביות את דרישות גרמניה להחיל את הפתרון הסופי על יהודי הונגריה, ואף התירה, בעצימת עין, לאלפי יהודים להיכנס לתחומה ולארגונים יהודיים לסייע להם, ואת המשך העלייה לארץ ישראל. למרות התנאים הקשים, חיו יהודי הונגריה בתנאים טובים לאין ערוך מאחיהם בארצות השכנות, והתקווה שיינצלו גדלה. עם ההכרה הגוברת כי גרמניה עתידה להפסיד במלחמה, הגבירה ממשלת הונגריה צעדיה להיחלץ מברית מדינות ה"ציר", עד שגרמניה הנאצית כבשה את הונגריה ב-19 במרס 1944. עוד קודם, בימים 10-12 במרס 1944 נפגשה יחידת הזונדרקומנדו בפיקודו של אייכמן במאוטהוזן כדי לעבד את תוכנית הגטואיזציה, הגירושים וההשמדה של יהודי הונגריה. היחידה מנתה 150-200 איש, והוקמה באופן מיוחד לביצוע הפתרון הסופי בהונגריה. אייכמן ועוזריו הקרובים ביותר היו

⁵ על קורות יהודי הונגריה מ-1932 ועד כיבוש הונגריה: Levai Jenő, *Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jewry*, (The Central European Times Publishing Co. Ltd, Zurich. The Panorama Publishing Co, Ltd, Vienna, 1948), pp.5-76; רנדולף בראהאם, נתנאל קצבורג, **תולדות השואה: הונגריה**, (יד ושם, ירושלים, תשנ"ב), עמ' 17-37; פרוימוביץ, קינגה, "מי הם היו? מאפייני הזהות היהודית של יהודי הונגריה ערב חיסול העדה", **יד ושם - קובץ מחקרים** ל"ה (תשס"ז), עמ' 124, 199 ועוד

על פלוגות העבודה ראו: Randolph L. Brahm, "The Hungarian labor service system, 1939-1945", (*Jewish Social Studies*, Indiana University Press), Vol. 41, No. 3/4 (Summer - Autumn, 1979), pp. 332-334; זנדברג (זנבר) משה, **שנה לאין קץ בפלוגות העבודה ב הונגריה ובמחנות הנאצים**, יד ושם, ירושלים, תשכ"ז; דוד הולץ, "היהודים לא יחזרו עוד!": **שירות העבודה בהונגריה: 1939-1944**, (עבודת גמר לתואר "מוסמך", אוניברסיטת תל-אביב, תשרי תשס"ז).

⁶ רנדולף בראהאם, "הטבח בקמיניץ פודלסק ובדלווידק", **יד ושם - קובץ מחקרים** ט' (תשל"ג), עמ' 111-130.

אנשים שמאחוריהם ניסיון של שנים בביצוע הפתרון הסופי, בהם הרמן קרומי (Krumey), אוטו הונשה (Hunsche) ודיטר ויסליצני.⁷

זמן קצר לאחר הכיבוש הוקמו בבודפשט ובערי השדה מועצות יהודים, יהודים סומנו בטלאי צהוב ורכושם הוחרם. באמצע אפריל 1944 החל ריכוזם של יהודי ערי השדה בגטאות, וכעבור כחודש החל גירושם ההמוני של כ-440 אלף יהודים מערי השדה לאושוויץ.⁸ הגירושים פסקו כעבור כחודשיים, עקב לחצים בינלאומיים על השליט ההונגרי. ושוב חזרה הממשלה בהונגריה לחפש דרך ליציאה מן המלחמה.

שלושת חודשי ההפוגה בגירוש הסתיימו ב-15 באוקטובר, בהפיכה של המפלגה הפשיסטית, "צלב החץ" (Nyilas) בחסות גרמניה. האסון הקשה הגיע אל כרבע מיליון יהודי בודפשט. רבבות נכלאו בגטאות ונשלחו בצעדות מוות לגבול אוסטריה, רבים מהם מתו מטרור ורעב. אבל 120-150 אלף יהודים ניצלו ב-18 בינואר 1945 בעת שהצבא האדום שחרר את פשט.⁹ ב-4 באפריל גורשו אחרוני הגרמנים מאדמת הונגריה. סך הנרצחים היהודים בהונגריה במהלך המלחמה עומד על כ-564 אלף נפש.¹⁰

ארגוני הצלה

⁷ בראהאם-קצבורג, הונגריה, עמ' 181-182.

⁸ ויזנמאייר, שגריר גרמניה בהונגריה, סיכם ב-11 ביולי את מספר המגורשים מ-14 במאי עד 9 ביולי ב-437,402 יהודים. Braham Randolph L., *The Destruction of Hungarian Jewry: A Documentary Account*, (New York: World Federation of Hungarian Jews, 1963), p. 443, No. 193; הנתונים אינם כוללים גירוש כ-3000 יהודים נוספים ב-19 וב-24 ביולי ממחנות קישטארציה ושארואר, בראהאם-קצבורג, הונגריה, עמ' 302-300.

⁹ על פי הערכות בלתי רשמיות ב-1 במאי 1944 חיו בבודפשט 245,000 יהודים, Levai, *Black Book*, p.165; לפי גרסה אחרת בתחילת הכיבוש חיו בבודפשט 231,453 "יהודים לפי החוק" (כולל מומרים וכדו'), קראוס משה, "מפעל ההצלה בבודפשט" 1944, בתוך: צבי עשהאל (עורך), **בגלוי ובמחתרת הנוער הציוני הדתי במרכז אירופה משואה לתקומה**, מורשת, בית העדות ניר גלים, 1992, עמ' 83 והערה מס' 1. באואר, **יהודים למכירה**, עמ' 204.

¹⁰ על קורות יהודי הונגריה מכיבושה: -12 chapters (1981) Braham, *Politics*; Levai, *Black Book*, parts II-V; 32; בראהאם-קצבורג, הונגריה, חלק שני; ישראל גוטמן, בלה ואגו (מערכת), **הנהגת יהודי הונגריה במבחן השואה**, ירושלים, יד ושם, תשל"ו.

מצבם המתדרדר של היהודים בארצות השכנות הביא עשרות אלפים למצוא מקלט בהונגריה בשל מצבם הטוב יחסית של היהודים, והאפשרות לעלות דרכה לארץ ישראל.¹¹ תנועות, ארגונים ומנהיגים פוליטיים ואנשים פרטיים נערכו לסייע להם בחציית הגבול ובקליטתם. נעמוד על שני ארגונים ציוניים, לצורך המאמר:

המשרד הארצישראלי בבודפשט - תפקידו היה לדאוג לעליה לארץ ישראל מטעם מחלקת העליה של הסוכנות היהודית. בראש המשרד עמד משה קראוס, שייצג את התנועה החלוצית הגדולה בהונגריה של המזרחי-הפועל המזרחי במשך 11 שנים, עד שנת 1946. המשרד סייע לפליטים עוד ב-1938 באמצעות אישורי עלייה לארץ ישראל. ביוזמת קראוס ובעזרת השגריר הבריטי ג'יפרי נוקס (Knox) יושם החוק ההונגרי שקבע שעל אזרחים זרים לא חלים חוקים שונים, גם על יהודים (מקומיים ופליטים) בעלי אישור עליה לארץ ישראל. הם נחשבו כנתינים בריטים-פלשתינים, ולכן היו מוגנים מפני גירוש, מאסר, מעצר וכדו' בידי השגריר הבריטי, ובהמשך בידי (סגן) הקונסול השוויצרי, קרל לוצ' (Lutz), שייצג את האינטרסים הבריטיים לאחר ניתוק יחסי בריטניה-הונגריה.

ממשלת הונגריה לא הפסיקה את העלייה לארץ-ישראל בכל תקופת המלחמה, והמשרד הוסיף לפעול באופן רשמי בכל אותה עת, גם כשהעליה פסקה לסירוגין. המעמד המוגן של בעלי סרטיפיקטים נוצל בכל שנות המלחמה, אף שלא תמיד כובד בידי רשויות זוטרות ו/או אנטישמיות. מאוקטובר 1943 ועד הכיבוש עלו מידי שבוע תשעה בעלי סרטיפיקטים משפחתיים, היינו כחמישים יהודים בשבוע (בסרטיפיקט משפחתי נכללו ארבע-שש נפשות), ושיאו היה בתקופת שלטון מפלגת צלב החץ, כשהאסון בא על יהודי בודפשט. רבבות יהודים הרשומים להגירה ניצלו בשל אישורי הגירה בחסות הצירויות הניטרליות והצלב האדום הבינלאומי, על פי הדגם הבריטי-שוויצרי.¹²

¹¹ רוטקירכן ליוויה, "כיצד הייתה הונגריה מחסה לפליטי אירופה", **יד ושם - קובץ מחקרים**, ז' (תשכ"ח), עמ' 117 – 136; רוזט רוברט, "מפולין להונגריה: ניסיונות הצלה 1943-1944", **שם**, כ"ד (תשנ"ה), עמ' 131 – 144; פרוימוביץ, קינגה, "גלי פליטים היהודים שהגיעו להונגריה בשנים 1933 – 1944", **בשביל הזיכרון** 13 (כסלו תשע"ג), עמ' 12-17; פרבשטיין, אסתר, **בסתר המדרגה, היהדות האורתודוקסית בהונגריה נוכח השואה**, (מוסד הרב קוק, ירושלים, תשע"ג), עמ' 131-138; נדיבי, המשרד הא"י א', פרקים ג'-ה'.

¹² על המשרד עד הכיבוש: קראוס, **דפי ספר**, אוניברסיטת בר אילן, ארכיון ציונות דתית, אוסף קראוס, עד עמ' 89 (על **דפי ספר** ראו נדיבי אילה, "ניסיון להציל את יהודי קרפטרס ערב כיבוש הונגריה על פי 'דפי הספר' של משה קראוס", **יד ושם קובץ מחקרים**, ל"ח 1 (תש"ע), עמ' 88, הערה מס' 5, ונדיבי, **בין קראוס לקסטנר**, עמ' 285 הערה מס' 3); משה קראוס, דו"ח לסוכנות היהודית על פעולותיו, 4 במרס 1946, מוסד הרב קוק - ירושלים, גנזך הציונות

ועדת העזרה וההצלה בבודפשט - נוסדה רשמית כשנה לפני כיבוש הונגריה. הוועדה קמה מטעם הנהגת הישוב בארץ ישראל ושלוחתה, ועדת ההצלה באיסטנבול בראשות וניה פומרנץ-הדרי ומנחם בדר, חברי תנועות השמאל הציוני.¹³ בראש ועדת ההצלה בבודפשט עמדו חברי אחוד-מפא"י, הקטנה בתנועות הציוניות: ד"ר ישראל קסטנר, יליד העיר קלוז' (Kolozsvár) בטרנסילבניה ההונגרית, שמואל שפרינגמן ויואל ברנד.¹⁴ בהמשך הצטרפו אליה חברים נוספים בדרגות שונות של חברות, בראשם מנהיגי תנועות הנוער של השמאל החלוצי, בעצמם פליטים בהונגריה, פרץ רבס ורפי פרידל-בנשלוס. אוטו קומוי (Komoly), נשיא ההסתדרות הציונית בהונגריה, הצטרף רשמית לוועדה כחודש וחצי לאחר כיבוש הונגריה.¹⁵

תפקיד הוועדה היה לעקוב אחר הצעדים האנטי-יהודיים שנקטו הנאצים באירופה הכבושה ולהעביר את המידע למנהיגים יהודים ולא יהודים בעולם, להעביר מכתבים וכספים שהתקבלו מוועדות ההצלה באיסטנבול ובגינבה להונגריה ולשטחי השליטה וההשפעה הגרמנית, לסייע לפליטים לחצות את הגבול להונגריה ולקלוט אותם; הוועדה חקרה פליטים וקיבלה מהם מידע על הגטואיזציה והגירושים להשמדה, והעבירה אותו למרכזי ההצלה של הישוב באיסטנבול ובגינבה.¹⁶

לאחר הכיבוש הובילו ראשי הוועדה את הצלת יהודי הונגריה, על דעת חברי המועצה היהודית.¹⁷

הסוכנים בשרות ועדת ההצלה בבודפשט

ועדת ההצלה בבודפשט קיימה קשר כמעט יומיומי עם מרכזי ההצלה של הישוב באיסטנבול ובגינבה באמצעות סוכנים גרמנים והונגרים ("שליחים") שהעבירו מכתבים וכספים תמורת

הדתית, תיק אירופה; ריאיון של א' כהן עם משה קראוס, 28 בדצמבר 1978, המרכז לתיעוד היסטורי באוניברסיטת חיפה, H3C21/1 ("מרכז"); כהן, **המחתרת החלוצית**, עמ' 48-51; נדיבי, המשרד הא"י א'.

¹³ דליה עופר, "פעולות המשלחת הארץ ישראלית באיסטנבול", בתוך: גוטמן ישראל (עורך), **ניסיונות ופעולות הצלה בתקופת השואה**, (יד ושם, ירושלים, תשל"ו), עמ' 360-370; דינה פורת, **הנהגה במלכוד**, (עם עובד, ספרית אופקים, ת"א, 1986), עמ' 217-234; טוביה פרילינג, **חץ בערפל**, (אוניברסיטת בן גוריון בנגב, 1998) עמ' 284 - 204.

¹⁴ ה"אחוד" בהונגריה שימש ארגון גג למפלגת פועלי ציון ותנועות הנוער דרור, הבונים, גורדוניה ומכבי-הצעיר. מפא"י היתה מפלגת האם שלהם.

¹⁵ קסטנר כתב והעיד שבהרכב המייסד של ועדת ההצלה היה ייצוג לכל התנועות הציוניות. על ההרכב האמיתי, המונוליטי, ראו נדיבי, **בין קראוס לקסטנר**, עמ' 52-55.

¹⁶ על הוועדה עד הכיבוש: דו"ח קסטנר, עמ' 58-67; כהן, **המחתרת החלוצית**, עמ' 54-76; שטאובר רוני, "פעולות של ועד העזרה וההצלה בבודפשט עד הכיבוש ההונגרי", (עבודה לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, אוקטובר 1990).

¹⁷ פרוידיר, 13 באוגוסט, משפט קסטנר, גנזך המדינה (ג"מ), עמ' כ"ד-23-21; ברנד, משפט קסטנר, משרד עו"ד תמיר, ריכוז עדויות, עמ' 656; נדיבי, **שם**, עמ' 3-112.

כעשרה אחוזים מהסכום. את הקשר הקים שמואל שפרינגמן בראשית שנת 1943, ואנשי השירות החשאי של היישוב באיסטנבול פיתחוהו.¹⁸

בסמוך לכיבוש הונגריה התברר שאותם סוכנים פעלו גם בשירות הגרמנים וההונגרים. בפברואר 1944 בא הקץ לפעילות האבווהר (Abwehr), ארגון הביון של הצבא הגרמני (הוורמכט) מחוץ לגרמניה, על רקע מאבקי כוחות בין המודיעין הצבאי לגופי הביטחון של המפלגה הנאצית בראשות היינריך הימלר. על פי החלטתו של היטלר בוטל הקיום העצמאי של האבווהר והוכפף לס"ס- ארגון ההגנה והמודיעין של המפלגה הנאצית. הס"ד, זרוע המודיעין של הס"ס, בבודפשט "בלע" את האבווהר לפני כיבוש הונגריה או במהלכו, על סוכניו ומפקדיו, כולל הסוכנים שעבדו בשרות ועדות ההצלה באיסטנבול, בבודפשט ובז'נבה. נציין את הסוכנים החשובים לענייננו: ד"ר שמידט, ראש האבווהר בבודפשט, הממונה על הריגול הנגדי הגרמני; סגנו, ד"ר רודולף (רודי) סדלאצ'ק (Sedlaczek); יוז'ף (יוזי) וינינגר (Wininger), יהודי מומר שפעל בשירות מטה האבווהר בווינה ובבודפשט; בונדי גרוס (Bandi-Andor Grósz), יהודי מומר שהיה הבלדר המרכזי והמועדף על חברי ועדות ההצלה באיסטנבול ובבודפשט, שעבד גם בשירותם של הצבא ההונגרי ושירות המודיעין הגרמני, ורשת מודיעין אמריקאית, דוגווד (Dogwood).¹⁹ לימים תיאר קסטנר את גרוס כ"הטיפוס המפוקפק ביותר שהסגיר לגסטפו את מפעל ההצלה שלנו כדי להציל בכך את עורו";²⁰ סוכנים נוספים היו אנשי משרד החוץ והמודיעין ההונגרי, כמו סגן אלוף האץ' (Hatz) – הנספח הצבאי ההונגרי בסופיה ובאנקרה וסוכן נאצי, ופרנץ באגיוני (Bagonyi), קצין הריגול הנגדי ההונגרי, בשרות הגרמנים. לדברי ברנד, גרוס ובאגיוני נשאו מכתבים וכספים מטעם ועדת ההצלה באיסטנבול לוועדה בבודפשט, אך קודם העבירו אותם לעיונם של חברי המטכ"ל ההונגרי ורק אחר כך מסרו אותם לוועדת ההצלה. אבל "המכתבים החשובים באמת [שהוועדה בבודפשט שלחה], איכשהו ניתנו באופן אישי לשליח כמה דקות לפני יציאתו [לאיסטנבול ברכבת]"; הסוכנים-בלדרים נהגו, לדבריו, לגנוב חלק מן הכסף שהביאו ולפעמים הכסף כלל לא הגיע, אולם הוא סבל זאת בשתיקה כדי לשמור על קווי קשר פתוחים.²¹ הסוכנים

¹⁸ יואל ברנד, **בשליחות נידונים למוות**, (עיינות, ת"א, תשי"ז), עמ' 17-18, 29-30.

¹⁹ שטאובר, שם, עמ' 173, 178; באואר, שם, עמ' 202. אהרונסון, שם, עמ' 335.

²⁰ דו"ח קסטנר, 64-65.

²¹ חקירת ברנד בידי שירות המודיעין הבריטי (SIME), FO,KEW,National Archive 371/42811/48/3/1944.

pp. 8-9, 11, (חקירת ברנד - SIME);

צילמו את המכתבים ומסרום לגסטפו, אשר ידע על ארגוני ההצלה של הישוב ופעולותיהם באיסטנבול, זינבה, בוקרסט, בודפשט, ירושלים וניו יורק כבר בראשית 1943. רשת המלשינים הייתה רחבה ועמוקה, והידיעות והכספים שהעבירו שימשו אותם בתכניותיהם נגד היהודים. מידע על מהימנותם המפוקפקת של הסוכנים היה בידי ועדת-ההצלה באיסטנבול כבר באמצע 1943, ואולם שליחי היישוב לא העריכו אותו נכון.²² בחוגים ציונים בבודפשט, בהם משה קראוס וצבי סילאגי, מנהיג השומר-הצעיר, התלוננו על חברי ועדת-ההצלה בבודפשט המשתפים פעולה עם הסוכנים הגרמנים, המסכנת את היהדות כולה.²³

ידיעות על הכיבוש הצפוי

ידיעות על גורל היהודים באירופה ושמעות כלליות על הכיבוש הצפוי של הונגריה היו קיימות לפחות מאז סוף 1943 אצל מנהיגים ופעילי הצלה בולטים בבודפשט ובאיסטנבול.²⁴ אבל הידיעות הברורות על הכיבוש הצפוי הגיעו לאוזניהם של ראשי ועדת-ההצלה בבודפשט בין שבועיים לשלושה ימים לפני הכיבוש, לפי גרסאותיהם השונות: בחקירותיו בידי אנשי השרות החשאי הבריטי במזרח התיכון (SIME) סמוך לאירועים (ביוני 1944) סיפר יואל ברנד שהוא וקסטנר שמעו על כך שבועיים לפני מעשה, ב-5 במרס, מפי ד"ר שמידט ויוזי וינינגר, הסוכנים

²² על סוכני ועדת ההצלה ובגידתם: אהרונסון, שם, עמ' 263-267, ופרקים 25-30; פרילינג חץ בערפל, עמ' 444-470, 717 ועוד; וייסמנדל, מן המצור, עמ' ר"ב-ר"ג; באואר, שם, עמ' 174, 200-201.

²³ צבי סילאגי אל מנחם בדר, ללא תאריך, בית לוחמי הגטאות, ארכיון לשכת הקשר בקושטא, הונגריה 1942 – 1944, (יקושטא), Z1063/HI, מס' 24; שטאובר, שם, עמ' 59.

²⁴ שאמו שטרן, ראש הקהילה הניאולוגית הגדולה בפשט הודה שידע שפעולות הגרמנים בכל מדינה שכבשו היו שרשרת ארוכה של רצח ושווד. קסטנר העיד שהיה אחד האנשים המעודכנים ביותר בהונגריה על מצבם של היהודים משיחות עם פליטים שהצליחו להימלט מאושוויץ, וכבר ב-1942 ידע מה אירע ליהודים שגורשו לאושוויץ ולמחנות השמדה אחרים. בראהם-קצבורג, הונגריה, עמ' 219-221; קסטנר ידע ששגריר גרמניה בבודפשט, אדמונד ויזנמאייר, נפגש בדצמבר 1943 עם מנהיגים פוליטיים פרו-נאציים ידועים, ומאז נפוצו שמועות שהגרמנים עומדים לכבוש את הונגריה. עדות קסטנר, בית המשפט הצבאי האמריקאי בנירנברג, משפט מס' 11, ארכיון יד ושם (איו"ש), TR.3/806, עמ' 4; לדברי קסטנר, "ידענו היטב על עבודת האיזנצגרופן ... ושעד כיבוש הונגריה עלה מספר היהודים ההרוגים ליותר מ-5 מיליון... שאתו גורל תוכנן גם בשבילנו". עדות קסטנר במשפט ויזנמאייר, מוצג 4 במשפט קסטנר, היועץ המשפטי לממשלה נגד מלכיאל גרינוואלד, ערעור פלילי מס' 232/55, "פסקי דין" כרך י"ב, תשי"ח/תשי"ט-1958, עמ' 2031; במכתבים מ-25 בספטמבר ומ-23 באוקטובר 1943, הורה מנחם בדר להימנע משיתוף פעולה עם הגרמנים, אפילו באורח סביל, והזהיר שפעולות כמו עריכת מפקד אוכלוסין, הסכמה לריכוז בגטאות ונשיאת טלאי צהוב כמוהן כ"הכנות להשמדה". דליה עופר, פעולות המשלחת הארץ ישראלית, עמ' 365, ועוד.

הגרמנים שעבדו בשירות הוועדה, וביקשו את עזרתם ליצירת קשר עם דיטר ויסליצני, כדי להחיות את תוכנית-אירופה, אך השניים סירבו.²⁵

משה שרת, מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, דיווח לחברי הנהלת הסוכנות ב-14 ביוני 1944 על תוצאות מפגשו עם יואל ברנד שלושה ימים קודם בחאלב שבסוריה. ברנד הגיע לאיסטנבול ב-19 במאי להוציא אל הפועל את עסקת ההצלה הגדולה שהציע לו אדולף אייכמן, "משאיות תמורת דם", להצלת מיליון יהודים תמורת עשרת אלפים משאיות עמוסות בסחורה נחוצה לגרמנים. שרת אמר לחברי ההנהלה שדבר הכיבוש נודע לברנד ולקסטנר כשבוע לפני הפלישה [12-13 במרס] והם התחילו מיד לחפש קשר באמצעות ד"ר שמידט עם קבוצת ס"ס בראשות ויסליצני, מפני שידעו שדחה את גרוש שארית יהודי סלובקיה תמורת סכומים גדולים. לדבריו, לא ברור האם היוזמה לחזור לתוכנית-אירופה הייתה של קסטנר וברנד או של הגרמנים, כחוליה בשרשרת המגעים ביניהם לקראת הכיבוש.²⁶ כעבור כ-13 שנה כתב ברנד ששמידט הציע לו תוכנית להצלת שארית יהודי אירופה, בלי לציין את יהודי הונגריה וללא דרישת כופר נפש. לאחר יום נודע לו מפי הסוכן הגרמני וינינגר שגרמניה תכבוש את הונגריה בשבוע הקרוב.²⁷

קראוס שמע על הכיבוש הקרב ומשמעותו לגבי יהדות קרפטורוס מפי מנהל המחלקה המדינית של משרד-חוץ ההונגרי ב-10 במרס, תשעה ימים לפני הכיבוש, וידע את ההנהגה היהודית על כך. ואילו קסטנר כתב לאחר המלחמה שידע על הכיבוש הצפוי ב-14 במרס מפי וינינגר, אך אי אפשר היה לדעת על פי הודעתו אם הפלישה באמת תתרחש, והוא העביר את המידע לוועדת ההצלה באיסטנבול עם הסוכן באגיוני כעבור שלושה ימים.²⁸ פרץ רבס, ראש תנועת מכבי-צעיר וחבר ועדת-ההצלה, כתב לימים ששמע על הכיבוש הצפוי ב-16 במרס, יחד עם יואל ברנד ב"מפגש חברתי" סוריאליסטי, שכלל חשפניות ומשקאות לרוב. במשתתפים באותו מפגש גורלי היו סוכני הוועדה ד"ר שמידט, וינינגר, סדלצ'ק, בנדי גרוס ועוד. שמידט הודיע לברנד שעליו להוציא את אשתו ושני ילדיו ממלון מגיסטיק בבודה, שאליו עברה משפחת ברנד להתגורר, מפני שהגרמנים עומדים

²⁵ חקירת ברנד-SIME, עמ' 13-15.

²⁶ 11 ביוני 1944, מדברי יואל, חאלב, אצ"מ S26\1581-2; בדיווח לחברי הנהלת הסוכנות היהודית בשובו מחאלב, 14 ביוני 1944, פרוטוקול ישיבות הנהלת הסוכנות היהודית, אצ"מ, (אולם קריאה).

²⁷ ברנד, נידונים למוות, עמ' 53-56.

²⁸ דו"ח קסטנר, עמ' 66-67.

להשתלט בימים הקרובים על הונגריה ולהקים במלון הזה את מטה הגסטפו. לאזרה היה גם פן אישי, אשתו של רבס עבדה אצל משפחת ברנד כמטפלת בשני ילדיה.²⁹

ככל שגברו השמועות על הכיבוש שלחה ועדת ההצלה באיסטנבול כסף לוועדה בבודפשט כדי שתתארגן להתנגדות. ב-8 בפברואר 1944 שלחה 15 אלף דולר (630 אלף דולר בערכי סוף שנת 2013, לפי שיטת החישוב המינימלית) והדגישה כי הכסף מיועד רק למטרה של ארגון הגנה, דהיינו התנגדות אקטיבית.³⁰ לימים אמר וניה הדרי, ראש ועדת-ההצלה באיסטנבול, שהוועדה העבירה לציונים בבודפשט 10,000 דולר להכשרת הקרקע למרד עם הפלישה הגרמנית.³¹ כעבור כחודש, ב-7 וב-8 במרס, נפלו 22,100 דולרים של ועדת ההצלה בבודפשט, אולי לידי המודיעין ההונגרי.³² ייתכן שלכך התכוונו קסטנר וברנד בכותבם כעבור כשבוע שעם הדואר שהביא BA (בנדי גרוס) קרה אסון קטן. בגלל שוניה הזהיר את השליח שהנסיעה כרוכה בסכנה, הכסף עשה דרכו בעקיפין "ובהזדמנות זו גרמו מתנות [כספים] שהיו כלולות בכמה מן המכתבים ... לתשומת לב בלתי נעימה", אך "יהיו לנו אותם אבל בצורה מקוצרת קצת".³³

יוזמת הצלה של מנהל המחלקה המדינית של משרד החוץ ההונגרי

כאמור, קראוס, מנהל המשרד הארצישראלי בבודפשט, שמע על הכיבוש הצפוי ב-10 במרס, בפגישה עם אלדר סגדי=מסק (Aladár Szegedy-Maszak), מנהל המחלקה המדינית של משרד החוץ ההונגרי. זאת, בעקבות בקשה של גרמניה מממשלת הונגריה להתיר לצבאה מעבר לאזור הקרפטים ההונגרי ולהכריז עליו שטח צבאי, מפני הצבא האדום המתקדם. מאחר והממשלה ההונגרית לא תוכל להתחמק מהבקשה- טען סגדי- יש לפעול במהירות להציל יהודים רבים ככל

²⁹ רבס פרץ, **מול נחשול הרוע**, (הוצאת מערכת, קיבוץ דליה, יולי 2001), עמ' 127-129; ברנד, **שם**, עמ' 55-56.

³⁰ ללא נמען וחתימה, 8 בפברואר 1944, אצ"מ, S26/1440; על חישוב ערך 1 דולר 1944 ראו נדיבי, **בין קראוס לקסטנר**, עמ' 380-382.

³¹ אהרונסון, **שם**, עמ' 391.

³² דו"ח ששלח קסטנר על גורל הכספים שנשלחו לוועדת ההצלה: דו"ח של המטכ"ל ההונגרי, 14 באוקטובר 1944 צורף למכתב של קסטנר אל הנהלת הסוכנות היהודית בירושלים, 22 בנובמבר 1945, ארכיון ההגנה, אוסף ריבלין/80/1872/32 (אוסף ריבלין); קסטנר בז'נבה לשרתוק, גרינבאום, שינד, עבור בן גוריון, גינסבורג, 21 באוקטובר 1945, שם.

³³ יואל, ישראל, משה, אל וניה מנחם זאב, 13 במרס 1944, 'קושטא' מכתבים נכנסים 26175. קסטנר מנה לאחר המלחמה סכום זה ככסף שנפל. 22 בנובמבר 1945, אוסף ריבלין, שם.

האפשר מן האזור הזה, על ידי השגת היתר עליה מהיר לכל יהודי קרפטרס. לשם כך יש לבקש את פינוץ לסביבת בודפשט, מקום שבו ישוכנו עד הגירתם בצריפים שיקימו היהודים המקומיים ובמימנם. סגדי ביקש מקראוס ליזום את תוכנית ההגירה לפלסטינה ולשלוח לפחות שני משלוחים שבועיים במקום האחד הקיים עד כה. קראוס דיווח על המידע שקיבל ועל תוכנית ההצלה הפנטסטית שסגדי-מסק הציע למנהיגים יהודים בבודפשט: לשאמו שטרן, נשיא הקהילה הניאולוגית בבודפשט, שתוך זמן קצר יעמוד בראש מועצת היהודים, ולאטו קומוי, נשיא ההסתדרות הציונית בהונגריה, ועוד. כן שלח מברק על כך לחיים ברלס, ראש לשכת ההצלה באיסטנבול ומנהל מחלקת העליה של הסוכנות היהודית, אליו היה כפוף באופן רשמי. גם אוטו קומוי, שהצטרף בהמשך אותו ערב אל קראוס לפגישה עם שטרן, כתב באותו ערב, 10 במרס, לוניה ובדר באיסטנבול בנושא.³⁴

מעתה החלה התקשרות אינטנסיבית עם איסטנבול שרק חלקה ברשותנו. ב-14 במרס כתב ברלס למשה שרת שלפי מידע מבודפשט 600 איש מוכנים ליציאה.³⁵ למחרת שלחה ועדת ההצלה באיסטנבול לוועדה בבודפשט 34,000 דולר, וחיים ברלס צירף התחייבות עבור 200 אלף דולר,³⁶ כנראה ליהודי שהעמיד את כספו לצורכי הצלה תמורת התחייבות שיוחזר לו בתום המלחמה, כפי שנהגו אז. חלקו של הסכום נועד למטרות בלתי רלוונטיות עוד כמו העברת 500 פליטים מדי חודש מפולין לסלובקיה ומשם להונגריה, והעברת 20 אלף דולר לסלובקיה. אפשר שפעילי ההצלה באיסטנבול לא העריכו את ההתדרדרות המהירה במצבם של היהודים, או שמא ביקשו להטעות את עיני הסוכנים-הבלדרים על המידע שברשותם אודות מועד הכיבוש.

כעבור יום, ב-16 במרס, קיבל קראוס מברק מברלס המודיע על אישור רישיון מעבר ל-600 "ציונים ותיקים" ועל אוניות מוכנות להפלה בנמל קונסטנצה (Constanța) ברומניה.³⁷ פעילי ההצלה, ונציג הוועד לפליטי מלחמה באיסטנבול, ומשה שרת בארץ, פעלו במהירות לקדם את

³⁴ יומן אוטו קומוי, איו"ש, P.31/44; קראוס, "דפי הספר", עמ' 95-96, 92; נדיבי, "יהודי קרפטרס", 102-87. קומוי מציין ביומנו ב-10 במרס שכתב לוניה ובדר. ב-13 במרס ביקשו קסטנר וברנד מוניה ובדר לעיין במכתב שקומוי שלח בימים האחרונים אל שמואל (כיניו לברלס). לפי קראוס, קומוי כתב ב-10 במרס לסוכנות היהודית באיסטנבול.

³⁵ ברלס אל שרתוק, 14 במרס 1944, אצ"מ, S6/1167. לא ברור למי שלח קומוי מכתב ב-10 במרס. ביומנו מצוין שכתב לוניה ובדר. ב-13 במרס ביקשו קסטנר וברנד מוניה ובדר לעיין במכתב שקומוי שלח בימים האחרונים אל שמואל (ברלס). לפי קראוס, קומוי כתב ב-10 במרס לסוכנות היהודית באיסטנבול, והכוונה לברלס.

³⁶ אל ישראל, יואל, משה, 15 במרס 1944, 'קושטא', מס' 195. ברלס הורה ש-25,000 דולר ימסרו לוועד ההצלה, 10,000 דולר ימסרו לתנועות החלוציות בהונגריה, ו-4,400 דולר למשה שוויגר [ועדת ההגנה].

³⁷ דו"ח קראוס, 4.3.46; 1077; Braham, *Politics*, p.

הצעת סגדי-מסק. קראוס הלך עם המברק של ברלס לסגדי "להראות לו את ההצלחה הראשונה של מאמצינו". אך מצא אותו מדוכא, כי בלילה שעבר דרש השגריר הגרמני בבודפשט, דיטריך פון יאגוב (Jagow, D.), מהורטי לנסוע בדחיפות לפגוש את היטלר, והמליץ להפסיק את הטיפול בעניין יהודי קרפטורוס ולהמתין לבאות.³⁸

למרות הידיעות הקשות, המשיך המשרד הארצישראלי בהכנות ליציאת 600 העולים שעבורם התקבל רישיון מעבר, אירוע חריג עבור המשרד מאז נוסד. ב-20 במרס עמדה לצאת הקבוצה השבועית הרגילה בת 50 איש, וכעבור יומיים, ב-22 במרס, היו אמורים לצאת 600 העולים אל החופש המיוחל, אך הכיבוש שיבש את התוכנית. אבל יציאתם אושרה ב-28 במרס בידי הממשלה החדשה שקמה תחת הכיבוש, בכפוף לאישור גרמני, והיותה בסיס ראשוני לתוכנית ההצלה המכונה "רכבת קסטנר/ברגן בלזן".³⁹

במחקרי הקודמים שיערתי שקסטנר ידע מתוקף תפקידו וקשריו עם אוטו קומוי על תוכנית סגדי-מסק.⁴⁰ עתה זה ברור: ב-13 במרס, שלושה ימים לאחר שיוזמת סגדי-מסק הוצגה בפני קראוס, ביקשו קסטנר וברנד מחברי וועדת ההצלה באיסטנבול, שיעיניו במכתב של ING KO (אינג'ינר אוטו קומוי) אל שמואל (חיים ברלס) "שנשלח בימים האחרונים באמצעות השליח הרגיל [הדגשה שלי] והוא כולל כמה הצעות שמעניינים עבור עיצוב גורלנו". לדבריהם, יש קושי ובעיה בתוכנית המוצעת, אך "לא כאן המקום לשטח את כל הבעייתיות של העניין". לפי התרשמותם, הצרה המתרגשת נוגעת בעיקר ליהודי קרפטורוס, "עם התקרבות המלחמה התעוררו שאלות הקשורות באופן הדוק לגורלנו ואשר כנראה נוגעים בעיקר למשפחה של קרפ [קרפטורוס]". הם רמזו על תוכנית הצלה שעומדת על הפרק, "עננים חדשים התקדרו מעל האופק שלנו ובשבוע הזה נכנסו לשלב חדש של התפתחות בעלת חשיבות עליונה עבורנו", ואותה יפרטו כעבור שלושה ימים.⁴¹

³⁸ קראוס, "דפי ספר", עמ' 96.

³⁹ קראוס, "דפי ספר", עמ' 99; נדיבי, **בין קראוס לקסטנר**, עמ' 134-135.

⁴⁰ נדיבי, "יהודי קרפטורוס", עמ' 99; נדיבי, **בין קראוס לקסטנר**, עמ' 99.

⁴¹ לוניה, מנחם, זאב, מאת קסטנר, ברנד שוויגר, 13 במרס, 'קושטא', Z1063/HIV.

כל אלו עומדים בסתירה לדברי קסטנר לאחר המלחמה כי השמועה שהורטי נסע ב-17 במרס אל המפקדה הראשית של היטלר גרמה "להקלה כללית", "את מקום הדאגות תפס האופטימיזם", ויודעי דבר בהונגריה היו משוכנעים כי פגישת הורטי עם הימלר תסתיים בפשרה והפלישה הגרמנית תימנע; וכן, שקומוי פנה אל סגדי מסק ימים אחדים **לאחר הכיבוש** (לאחר שכבר הושעה ממשרתו), וזה אמר כי הוא סבור שליהודי הונגריה **לא יקרה הגרוע מכול**.⁴²

נוכח האיומים הנשקפים ליהודי הונגריה, קראוס חידש את ניסיונותיו להקים ועדת הצלה דמוקרטית-ייצוגית. יום-יומיים לפני הכיבוש, הוא ביקש מאוטו קומוי שיפנה לידידו הקרוב של קסטנר, ד"ר ארנו מרטון מקלוז' - נשיא ההסתדרות הציונית בטרנסילבניה, ממנהיגי מפא"י ועורך העיתון הציוני אויקלט (Ujkelet), שנסגר בינתיים, וראש ועדת ההצלה בקלוז', שהיתה כפופה לוועדת ההצלה בבודפשט - לשנות את הרכב הוועדה, כך שיתן ביטוי גם לתנועות שאינן מהשמאל-הציוני. מרטון, ששהה בבודפשט לצורך משא ומתן סודי על תוכנית אירופה ההונגרית, שוחח עם קסטנר- אך לדבריו- ללא הועיל.⁴³

תוכנית אירופה ההונגרית

קרוב לוודאי ש"השליח הרגיל" (כנראה בנדי גרוס), שהעביר לאיסטנבול את מכתבו של קומוי על הכיבוש הצפוי ותוכנית ההצלה שהציע סגדי מסק, מסר אותו קודם שנסע למנהלו, ד"ר שמידט. זה, בתגובה, הזדרז להציע תוכנית הצלה חלופית, מפתה יותר, במטרה למנוע חבלה בתוכנית אייכמן לפתרון מידי של בעיית יהודי הונגריה, אגב סחיטת כספים; ייתכן גם, כי הקושי והבעייתיות של תוכנית סגדי-מסק, הנרמזת במכתבם של קסטנר וחבריו, האיצה בהם לחזור לתוכנית אירופה ששמידט הציע להם עוד ביוני 1943, תוך עדכונה.

שלושה ימים לפני כיבוש הונגריה שיגרו קסטנר, ברנד, שוויגר, ארנו מרטון וסגנו, הלל דנציג, את התוכנית עליה דנו עם הסוכנים הגרמנים אל חיים ברלס באיסטנבול:

⁴² דו"ח קסטנר, עמ' 67,71.

⁴³ עדות קראוס, משפט קסטנר, עמ' 42-47; נדיבי, **בין קראוס לקסטנר**, עמ' 99, 125; לדברי ברנד, מרטון היה בבודפשט גם ב-17 במאי, ביום צאתו לשליחות לעסקת משאיות תמורת דם, חקירת ברנד-SIME עמ' 61. כנראה שמרטון הובא לבודפשט להתייעצות בעניינים גורליים שעמדו לפני ועדת ההצלה; גבי חנה ישראל ז"ל, שעבדה ביד ושם על מסמכים הקשורים בהונגריה, מצאה שמרטון נמלט בחודש יוני לרומניה, במכתב אלי.

"בימים האחרונים התנהלו שיחות ממושכות עם השליחים [הסוכנים הגרמנים] כאן [בודפשט] ובמשך השיחות הללו המפקד של יוז'י [ד"ר שמידט] ... הציע ליואל [ברנד] הצעות מוחשיות בנוגע להמשך הפעולה. אנו מודיעים לכם את ההצעות הללו לפי תוכנם כמו שהמפקד של יוז'י הכתיבן ליואל ובצורה שהוא הכתיבן :

- א. "בנוגע לאיטליה : יבוטלו מחנות ההסגר ויופסקו הגירושים, והיהודים יוחזרו למצב החוקי לפני בואו של בדוליו". דהיינו, היהודים יוחזרו למצבם היחסית טוב בתקופת מוסוליני בטרם פוטר.⁴⁴
- ב. "הקמה מחודשת של מחנה - הנזכר פעמים אחדות בחילופי מכתבים ע"א [על אלו?] ענין וילו-בלבלספלד לזקנים, לילדים ולאנשים [ש]יועדו על ידינו. שם התנהגות יותר טובה כלפיהם". לפנינו הד להסכמה גרמנית להקמה מחדש של מחנה מועדפים לאנשים חלשים ומועדפים, המוכר לוועדה באיסטנבול.
- ג. "מפקדו של יוז'י [ד"ר שמידט] הודיע לברנד באופן רשמי שהמלחמה המתנהלת בין הסי"ס לבין הצבא הגרמני/הווערמכט/ בשאלת היהודים נסתיימה בהשאת יד הצבא על העליונה". שמידט הודיע שהמערכה עם גופי המפלגה הנאצית הסתיימה בניצחון הצבא על הסי"ס. עקב כך, הצבא מבקש לשנות את המדיניות כלפי היהודים, "כי בא להכרה שהיהודים חשובים הם מנקודת המבט של העבודה לכל הפחות כמו העמים האחרים בשטחים הכבושים", וכבר התחוללו השינויים הבאים : הוטב המזון במחנות, הופסקו הרציחות השרירותיות לפי רצון מפקד המחנה, ויהודים יענשו בעתיד עונש מיתה על יסוד פסק דין של ועדת המחנה.
- ד. "שום גירוש מאירופה לצביה [פולין]". יופסקו כל הגירושים להשמדה של יהודים מרחבי אירופה לפולין.
- ה. כדי לבחון את העניינים הציע שמידט לברנד "לתת לו את הניירות הזקוקים שייסע לצביה [פולין] ויראה במו עיניו את המצב ובמו ידיו ימסור להם/ ליהודים הנמצאים שם/ את העזרה הכספית". ד"ר שמידט זקוק אפוא לשרותיו של ברנד להשיג אישורים להגיע

⁴⁴ פיטרו בדוליו (Badoglio) התמנה ביולי 1943 לראשות ממשלת איטליה במקום השליט בניטו מוסוליני שפוטר. ב-3 בספטמבר 1943 חתם בדוליו על הסכם כניעה בפני בעלות הברית, בעקבותיו נכנסו כוחות גרמניים לאיטליה ולבריחתו לאזור בשליטת בנות הברית. מוסוליני שב לעמוד בראש ממשלת בובות בחלקי איטליה שלא סופחו על ידי גרמניה ולא נכבשו בידי בעלות הברית (הרפובליקה של סאלו). כל עוד שמר מוסוליני על שלטונו העצמאי, לא גורשו יהודי איטליה להשמדה, אך משהפך לשליט ממשלת בובות החלו רדיפות יהודים ושילוחם להשמדה.

למחנות בפולין כדי לראות את מצב היהודים, ולמסור להם את הכסף שייאסף עבורם. כאן, שמידט הוא השליח שיעביר את הכסף ליהודים במחנות.

ו. "שחרורה של נעמי [גיזי פליישמן בסלובקיה] ואחרי השחרור היא תבוא לידי אפשרות מחדש להתקשר עם אנשים ומוסדות לפי רצונה". פליישמן נאסרה בינואר 1944, בעקבות מאסרה של רעיתו של איזידור קוסו (Koso), ראש לשכת הנשיאות בסלובקיה, בגבול שווייץ, כשברשותה כסף ומכתבים מפליישמן ליהודים בשווייץ, כולל בקשה לסייע לבנה של קוסו ללמוד בשווייץ.⁴⁵

ז. "הברחת 10-15 אנשים מטרזינשטט להנה [לבדפשט] מחודש לחודש [מדי חודש]". בטרזינשטט היו ההכנות באותה עת בשיאם להפיכת הגטו לעיר יהודית לדוגמא לקראת ביקור משלחת הצלב האדום הבינלאומי, על ידי דילול צפיפות היתר של האסירים בגירוישים המוניים לבירקנאו ל"מחנה המשפחות הציכיי".⁴⁶

ד"ר שמידט הודיע שלהגשמת התוכנית יש צורך ב- 250,000 דולרים "למטרה שבכל רגע ורגע תבוא אפשרות להשתמש בהם למטרות הנזכרות לעיל ואשר אותם יואל והוא [שמידט] יביאו ביחד אל צביה [פולין], איטליה וכו'". בניגוד לדברי שמידט למעלה, הם התפשרו כנראה שרבע מיליון הדולרים יימסרו יחדיו על ידי ברנד ושמידט ליהודים הכלואים במחנות. לדבריהם, מאחר והרגישו שההצעה של שמידט עוברת את גבול סמכותם, הזמינו להתייעצות את ארנו מרטון והלל דנציג מקלוז', ואת אוטו קומוי ומשה שווייגר, לשאת ולתת על ההצעות הללו. מכל מקום, קומוי לא חתום על המכתב, אף שקרוב לוודאי ידע עליה, שכן ביומנו מצוין שבימים 8-19 במרס שוחח שש פעמים עם קסטנר, ועם ארנו מרטון שוחח ב-6 וב-15 במרס. מאחר וויינינגר נמצא עתה בברטיסלבה "בוועדה [העוסקת] בעניינים הללו", כנראה ועדה שוויסליצני חבר בה,⁴⁷ הם התייעצו ארוכות עם בנדי גרוס, סוכן הוועדה, בענין התוכנית והגיעו לשתי מסקנות עיקריות:

א. "ברגע זה אי אפשר להשיג הבטחות [הצלת] כל שארית הפליטה באירופה, כי הס"ס עוד נמצא בשלמות תוקפו השלטוני] ובינו ובין הצבא קיימים ניגודים עמוקים עד מאד, לע"ע

⁴⁵ פליישמן שוחררה מהכלא במאי 1944.

⁴⁶ http://www.yadvashem.org/yv/he/research/ghettos_encyclopedia/ghetto_details.asp?cid=452

⁴⁷ מאחר ובסלובקיה ויסליצני והס"ס שלטו באופן מוחלט, ויינינגר (מהאבווהר) נפגש שם עם אנשי ס"ס.

[לעניות עמדתנו] מוחרכים [מוכרחים] לותר על התקוה לקבל הבטחות מקיפות לשארית הפליטה. ההצעות הוצעו מצד אנשי הצבא ואין להן שום שייכות לס"ס".

למרות דברי שמידט כי המאבק עם הס"ס הוכרע לטובת הצבא, קסטנר וחבריו יודעים כי הס"ס נותר חזק וחוששים שתוכנית שמידט לא תחייב אותו אם ינצח. לפיכך, המליצו לוותר על התקווה שהתוכנית מציעה להציל את שארית הפליטה באירופה מגירוש לפולין.

"על השאלה האם היינו יכולים למצוא קשרים גם אל הס"ס ענה בנ. [בנדי גרוס] שהוא אינו יכול לתאר את זה לעצמו, כי אין איש שיכול לקבל על עצמו את האחריות בנוגע [ל]התנהגותו של הס"ס ואפילו הימלר". במצב זה של אי בהירות- כתבו- גרוס יעץ להם לא ליצור קשר עם ויסליצני בשל חולשת מעמדו בס"ס; "על השאלה האם אפשר להשתמש בוילו [צ"ל וילי, ויסליצני] למטרה זו ענה בנ. שלאותו וילי זכות יותר קטנה ומוגבלת" מאשר לד"ר שמידט. בנדי גרוס ביקש אפוא להרחיק את חברי ועדת ההצלה מקשר עם ויסליצני. אולי רצה לגזול את כספי הוועדה רגע לפני כניסת הזונדרקומנדו של אייכמן לבודפשט, מבלי שייאלץ להתחלק עמו בשלל, ואולי עשה זאת בהוראת הס"ד, תוך העמדת פני יריבים עם שמידט וארגונו.

שוב הדגישו קסטנר וחבריו שיש להבין את ההצעה על רקע המאבק הפנימי בין שתי הרשויות, "שההצעות [באות] מאת הצבא ואנו מוחרכים [מוכרחים] להתחשב גם בשאלת התחרות ביניהם. לחכמיא די רמו[ני]זא".

ב. "אנו רואים בהצעות הללו אפשרויות רציניות להרחבת פעולת העזרה וההצלה. אנו חושבים שלא עלינו להתערב בענייני יהודי איטליה, כי יהודי שוויצריה יש להם גם אינפורמציה". אף שהסיקו שאין לסמוך על ההבטחה להצלת שארית הפליטה, קבעו שיש לקבלה כמכלול בשל האפשרות הגלומה בה להרחיב את פעולות ההצלה בהונגריה גופא, ובראשן בריחה לרומניה בעזרת הסוכנים הגרמנים. "להרחבת פעולת הטיול [כינוי לבריחה לרומניה] אנו נשתדל לשאת ולתת בנידון זה אחרי חזרתם של יוז"י וחבריו [מברטיסלבה]". וכבר התייעצו עם יואל ברנד (שעומד בראש ועדת הטיול בוועדת ההצלה), על הרחבת פעולת פעילים יהודים ובלתי יהודים בשטח זה, ועל כך ידווח בנדי גרוס, שמקווים שיצא לאיסטנבול בשבוע הבא.

לסיכום כתבו שאין ביכולתם לבחון את ההצעות ורצינותן ברגע זה, אבל מוכרחים כבר עכשיו לדאוג למאתיים וחמישים אלף דולר שיהא מוכן לרגע שירצו להשתמש בו. "לפי האינפורמציות שלנו ממקורים שונים הסכנה מתגברת והולכת".

בברכת ציון שלכם בנאמנות

ישראל, יואל, ד"ר מרטון, ה. דנציג, משה שויגר

48 "16.3.44 [הדגשות במקור]

ודוק: הנימוק שהעלו קסטנר וחבריו לחוסר היכולת להבטיח הצלת שארית הפליטה באירופה, כפי ששמידט הבטיח, הוא שהמאבק בין הצבא והס"ס טרם הוכרע, ואין לדעת איך ינהג הס"ס אם יגבר. הם לא העלו נימוק שהתוכנית המוצעת נובעת מרצונם של ד"ר שמידט וסוכניו לממש את תאוותם לכסף, כפי שהעלה ברנד כעבור שלושה חודשים, גם לא הרהור שמדובר בהטעייה גרמנית.

ועוד עולה מן התוכנית, כי ועדת ההצלה קבעה לפני הכיבוש את אסטרטגיית ההצלה המרכזית בעת הכיבוש: למלט יהודים מאזור הסכנה לרומניה בעזרת הגרמנים. ממילא, התנגדות לגרמנים כמדיניות פעולה ירדה מן הפרק עוד לפני הכיבוש. ובשל אופי מדיניות הפעולה, היא תתאים בעיקר לאוכלוסייה המתגוררת בקרבת הגבול ולצעירים.

שמידט, ויניגר ובנדי גרוס תיארו בפני קסטנר וחבריו למפלגה מאבק פנים גרמני, שככל הנראה לא התרחש ממש בבודפשט. ימים אחדים לאחר הכיבוש אנו מוצאים את שמידט וחבריו עובדים עם הזונדרקומנדו של אייכמן, כאחראים המרכזיים לקשר עם קסטנר וברנד לביצוע עיקר מדיניותם.⁴⁹

תוכנית-אירופה ההונגרית ותגובת ועדת ההצלה עליה ייצגו דפוס פעולה שיחזור על עצמו לאחר הכיבוש: הצעת תוכנית הצלה נדיבה מצד הגרמנים לפני נקיטת צעדים דרסטיים נגד היהודים (ריכוזם בגטאות וגירושם לאושוויץ) תמורת סכומי כסף גדולים, והיענותה של ועדת ההצלה

⁴⁸ 16 במרס 1944, קסטנר, ברנד, שויגר, ד"ר מרטון, הלל דנציג אל לשכת הקשר בקושטא, 'קושטא', נכנסים 026182.

⁴⁹ בראהאם-קצבורג, הונגריה, עמ' 220

להצעות תוך ציות לדרישות הגרמנים ובראשן "שמירת סוד הרייך הגרמני", דהיינו שמירה בסוד את מעשי הגרמנים בפני הציבור היהודי וההונגרי.⁵⁰

תיאור התוכנית בדיעבד

קסטנר כתב על תוכנית ההצלה לאחר המלחמה בשינוי עובדות ובקיצור נמרץ, תחת הכותרת "הצעה משונה של הצבא הגרמני": "הממונה על הריגול הנגדי הגרמי בבודפשט, איזה ד"ר שמידט ... מסר לנו הודעה מפתיעה... ב-13 במרס שהמאבק בין הס"ס והוורמכט יוכרע בקרוב לטובת הוורמכט". כזכור, בתוכנית ההצלה המקורית נכתב ששמידט מסר שהמאבק כבר הוכרע; מצב זה יאפשר "להעמיד את המחנות השונים של היהודים תחת פיקוח של הצלב האדום הבינלאומי", אפשרות שכלל לא עלתה בתוכנית המקורית; "ההסכם יאושר רק בתנאי שלרשות הוועדה בבודפשט תעמוד קרן מיוחדת של 200,000 דולר", כשבמקור דרשו 250,000 דולר. והעיקר, קסטנר השמיט לאחר המלחמה את "העובדות" בתוכנית: שבמחנות הוטב כבר המזון המחולק ליהודים, שנפסקו שם הרציחות השרירותיות, שהובטח שהגירויים של שארית הפליטה מאירופה לאושוויץ יופסקו, שאת תוכנה שלח לוועדת ההצלה באיסטנבול ב-16 במרס. לעומת זאת, הוא כתב ששלח את ההודעה על הכיבוש הצפוי לאיסטנבול ב-17 במרס (יומיים לפני הכיבוש).⁵¹

יואל ברנד הקדים את קסטנר בתיאור התוכנית. הוא יצא מבודפשט לאיסטנבול ב-17 במאי 1944, יומיים לאחר תחילת הגירויים ההמוניים של יהודי ערי השדה לאושוויץ, למימוש תוכנית 'משאית תמורת דם' שהציע לו אייכמן בסוף אפריל. בהגיעו לאיסטנבול ב-19 במאי באווירון גרמני הוא נעצר ונחקר, ותיאר את התוכנית, אף היא בשונה מהמקור. ברנד אמר לחוקריו שב-5 במרס הוא וקסטנר קיבלו לראשונה מידע על הכיבוש הצפוי, ובמסגרת הניסיונות של הגרמנים וההונגרים להשתלט על כספי ועדת ההצלה, הם נפגשו ב-10 במרס עם ויינגר ושמידט. שמידט ביקש מהם להעביר לוועדת ההצלה באיסטנבול את המידע שהמאבק בין הס"ס לצבא הוכרע לטובת הצבא, ולכן ההוצאות להורג ההמוניות של היהודים ייפסקו,

⁵⁰ הגדרה של הנזי ברנד מה מחייב "הסוד", עדות הנזי ברנד, משפט אייכמן, ישיבה מס' 58, 10 במאי 1961, עמ' 874.

⁵¹ דו"ח קסטנר, עמ' 66.

היהודים ייחשבו ככוח עבודה, קציני צבא יסופחו למחנות כדי לראות שהיחס ליהודים משתפר וגיזי פליישמן תשחרר ממאסר. את ההבטחה הגורפת "שום גירוש מאירופה לצביה" החליף ל"הפסקת ההוצאות ההמוניות להורג של היהודים", והשמיט את "העובדה" שכבר חל שינוי בהטבת המזון והפסקת הרציחות השרירותיות במחנות; אם היהדות הבינלאומית תרצה לשלוח כסף לשפר את רמת החיים במחנות זה אפשרי ונדרש לכך סכום כסף ענק, בלי שציון את הדרישה ל-250,000 דולר; העברת הכסף למחנות בפולין תיעשה על ידי מי שברנד יבחר, כשבתוכנית המקורית דובר שהוא ושמידט אמורים למסור אותו.⁵² קסטנר וברנד השמיטו בתיאוריהם המאוחרים גם את השותפות של ארנו מרטון והלל דנציג, חבריהם למפלגה מקלוז', בדיון על תוכנית אירופה ההונגרית, ושל קומוי, שכנראה עודכן בקיומה.

כשבוע וחצי לפני הכיבוש, כאשר היהודים נהנו עדיין מחופש תנועה מלא, הטילו קסטנר וברנד את מלוא כובד משקלם על הצלה באמצעות הגרמנים. הערכתם, שמקורה אולי בסוכנים עצמם, שהכיבוש לא יתרחש בימים הקרובים, שהוא יפגע בעיקר ביהודי קרפטורוס, שהגרמנים לא יפעילו בהונגריה את האמצעים הדרסטיים לפתרון הבעיה היהודית כפי שהפעילו בארצות הכבושות האחרות, ועצם קיומה של תוכנית אירופה ההונגרית, גם אם תתממש חלקית, מסבירים מדוע קסטנר וברנד לא מילאו את תפקידם המתבקש להודיע בדחיפות בבודפשט ובערי השדה על הכיבוש הצפוי ומשמעותו, ומדוע הוכו בתדהמה יחד עם כל היהדות ההונגרית מכיבוש הונגריה.⁵³

קסטנר וברנד דמו בכך למנהיגים היהודים בבודפשט שלא נקטו בצעדי חירום, ולא מסרו להמוני היהודים מידע מלא על הצפוי, לא עדכנו את מנהיגי הנוצרים במדינה במידע שברשותם, אף שידעו היטב מהי תוכנית הפתרון הסופי של הנאצים.⁵⁴

בהונגריה הכבושה

שעות אחדות לאחר כיבוש הונגריה יואל ברנד, חבר ועדת ההצלה, נעצר ונלקח למשרדו של ד"ר שמידט, בנימוק שמדובר במעצר הגנה, מפני שאנשי הס"ס היודעים את כתובתו ויודעים על סכומי הכסף המצויים אצלו. שמידט ביקש מברנד שיעביר אליו את כל הכסף שברשותו,

⁵² חקירת ברנד-SIME עמ' 13.

⁵³ על התדהמה ראו כהן, **המחתרת החלוצית**, עמ' 85; ברנד, **נדונים למוות**, עמ' 57.

⁵⁴ בראהאם-קצבורג, **הונגריה**, עמ' 192-196.

תוך הבטחה שיוחזר לו בעתיד. ברנד מסר לו 20 אלף דולר, 10-12 אלף פרנקים שווייצרים ו-60 50 מטבעות כסף בשווי 20 דולר כל אחד. נוסף על כספים וניירות ערך שנלקחו, העביר ווינגר "למקום מבטחים" מזוודה שהכילה את ההתכתבות עם איסטנבול, שוויץ, ברטיסלבה, עדויות פליטים על מעשי הזוועה של הגרמנים, פרוטוקולים מאושוויץ, טרבלינקה, לבוב ומסמכים נוספים. ברנד שוחרר כעבור מספר ימים, אך את הכסף לא ראה שוב.⁵⁵ יתכן שעל כך העידה הנזי ברנד, רעייתו של יואל, שאחרי כיבוש בודפשט "נתן בעלי יחד עם קסטנר את הכסף הראשון לגרמנים, כמה מיליון פנגו".⁵⁶ כספי הצלה רבים נשדדו מיד עם תחילת הכיבוש וסודות ועדת ההצלה המשיכו להיות כספר פתוח בפני הגרמנים.

למרות שנוכלותם של שמידט ווינגר התבררה בימים הראשונים לאחר הכיבוש, קסטנר וברנד המשיכו את מגעיהם אתם כמתווכים המרכזיים עם הס"ס. להלן מספר דוגמאות: ויסליצני חזר ממסעו בברלין ובברטיסלבה לבודפשט ב-27 או ב-28 במרס ובידו מכתבו של הרב וייסמנדל אל פנחס פרוידיגר, ראש ועדת ההצלה החרדית, הקורא לשוב לתוכנית-אירופה כדי לבטל את הגזרה העומדת להיגזר. עוד קודם שלח וייסמנדל לפרוידגר מכתב שהודיע על המכתב הגלוי שיגיע "ומה שכתוב שם הוא הנגלה שאינו העיקר", וביקש ממנהיגי יהדות הונגריה להתכונן לבאות בסדרת הצעות ואזהרות.⁵⁷ מודעים לשני מכתביו של וייסמנדל, המשיכו קסטנר וברנד את מאמצייהם להיפגש עם ויסליצני והבטיחו 4,000 דולר לשמידט ווינגר כמתווכים, ו-20 אלף דולר לוויסליצני.⁵⁸ ויסליצני נענה והפגישה הראשונה נערכה בבית ווינגר ב-5 באפריל.⁵⁹ בפגישה בקשו קסטנר וברנד מויסליצני להבטיח את קיום החיים היהודיים, למנוע את ריכוז היהודים בגטאות ולמנוע את גירושם מחוץ לגבולות הונגריה, ולאפשר עליית 600 בעלי הסרטיפיקטים. ויסליצני השיב כי אמנם היהודים יצטרכו להתפנות מהכפרים לערים קטנות, אך

⁵⁵ חקירת ברנד-SIME, עמ' 13-15; דו"ח קסטנר, עמ' 68; לפי באואר, ווינגר "שחרר" מידי ברנד 8,000 דולר או 20,000 דולר וחפצי ערך. באואר, **היבטים היסטוריים**, עמ' 152; באואר, **יהודים למכירה**, עמ' 202; פרלינג, **חץ בערפל**, עמ' 449.

⁵⁶ משפט קסטנר, ג"מ, ב" 512 (מחוזי), ריכוז עדויות, עמ' 148.

⁵⁷ וייסנדל, **מן המצר**, עמ' קיי"ב-קט"ז.

⁵⁸ דו"ח חקירת ברנד-SIME, עמ' 13-15.

⁵⁹ דו"ח קסטנר, עמ' 75; לפי ברנד הפגישה התקיימה ב-29 במרס, חקירת ברנד-SIME עמ' 16. יש לקבל את גרסת קסטנר שכתב לסאלי מאיר ב-14 במאי על קיום הפגישה ב-5 באפריל, איו"ש, אוסף פוזנר P12/52, מוצג 26 במשפט קסטנר.

הם לא ירוכזו בגטאות ולא יהיה גירוש, אלא אם ההונגרים ידרשו, או שתבוא הוראה ישירה מברלין. באשר להגירה, אמר, שהוא אינו מאמין שהדרגים העליונים מעוניינים בהגירה כה מצומצמת, וביקש להכין תוכנית להגירת 100 אלף יהודים לפחות. עבור מילוי הבקשות הללו הוציעו קסטנר וברנד שני מיליון דולר. ויסליצני דרש לקבל עוד 10 אחוזים מהסכום, היינו 200 אלף דולר, בפנגו הונגרי, וגם וינינגר ושמידט דרשו עמלה של 10 אחוזים עבור הצבא הגרמני ואחוז אחד לעצמם- כתנאי פתיחה למימוש תוכנית ההצלה.⁶⁰ רוב הסכומים הללו שולמו לגרמנים תוך כשלושה חודשים.⁶¹

כך יצאה לדרך ב-5 באפריל תוכנית הטעייה זדונית, יום לאחר שלאסלו באקי (L. Bakey), מזכיר המדינה במשרד הפנים ההונגרי, קרומיי וויסליצני, אישרו צעדים לריכוז היהודים לקראת גירושם להשמדה.⁶² כעבור כשבוע החל ריכוז יהודי ערי השדה בגטאות.

ב-24 באפריל נפגש אייכמן עם רודולף הס, מפקד מחנה אושוויץ, בקושיצה בדרום סלובקיה, לדון בפרטי הגירוש של יהודי הונגריה ולהתייעץ אתו על הדרכים לבצע את ההשמדה בזמן קצר ככל האפשר.⁶³

למחרת או מיד לאחר מכן (בין 25 באפריל ל-1 במאי) זימן אליו אייכמן את יואל ברנד והציע לו עסקה שכותרתה: סחורה תמורת דם/ משאיות תמורת דם, להצלת מיליון יהודים תמורת עשרת אלפים משאיות עמוסות בסחורות חיוניות לגרמנים.⁶⁴

במקביל, בסוף אפריל, הודיע שמידט לקסטנר וברנד כי גירוש יהודי הונגריה הוא ענין מוגמר, ומכיוון שההונגרים מתעקשים על החיסול הגמור של יהדות הונגריה, אין לצפות לעזרת הגרמנים, אלא אם יקבלו "תמורה חשובה וגדולה".⁶⁵

⁶⁰ חקירת ברנד-SIME עמ' 16-17; קסטנר וברנד לסאלי מאיר, 25 באפריל 1944 מוצג משפטי במשפט קסטנר מס' 25; **דוח קסטנר**, עמ', 74-77; עדות פרוידיגר, משפט קסטנר, עמ' כ"ג 1-50 במיוחד עמודים 43, 23; חקירת פרוידיגר בידי תמיר, משפט קסטנר, עמ' כ"ד – 11-12, 23-27, 38; באואר, **היבטים היסטוריים**, עמ' 155-157.
⁶¹ על הכספים (חלקם) שנשלחו להונגריה לצרכי הצלה עד הפיכת צלב החץ ראו, נדיבי, **בין קראוס לקסטנר**, עמ' 241-253.

⁶² בראהאם וקצבורג, **הונגריה**, עמ' 243-247.

⁶³ שגר צבי (עורך), **הקומנדאנט מאושוויץ מעיד. רשימותיו של רודולף פרדינאנד האס**, בית לוחמי הגטאות והוצאת הקיבוץ המאוחד, תשל"ח 1978; **Life** 1960; "Wilem Sassen, Eichmann Tells His Own Damning Story".
רודולף הס, מייסד מחנה ההשמדה אושוויץ, קודם בתפקיד ובדרגה, ועם תחילת גירוש יהודי הונגריה והבעיות שנוצרו, התבקש לחזור לתפקיד.

⁶⁴ חקירת ברנד-SIME עמ' 18-19.

⁶⁵ דו"ח קסטנר, עמ' 77-79; בראהאם-קצבורג, **הונגריה**, עמ' 220.

ב-2 במאי 1944 הבריכו קסטנר, ברנד ואוטו קומוי לאיסטנבול על קבלת האישור הרשמי מקרומיי, עוזרו של אייכמן, להפלט שבע מאות חמישים איש לארץ ישראל, וליציאת ברנד יחד עם הסוכן יוז'י וינינגר לאיסטנבול לנהל את המשא ומתן על עסקת סחורה תמורת דם וביקשו דחוף אשרה טורקית לשניהם.⁶⁶

למחרת, ב-3 במאי יצא קסטנר לעיר הולדתו, קלוז', המרוחקת מרחק קצר מגבול רומניה, ברישיון נסיעה מיוחד שהעניק לו קרומיי, בליווי סאדלאצ'יק, סגנו של שמידט. באותו יום החל הריכוז של 18 אלף יהודי העיר בגטו. קסטנר נפגש בגטו עם דיטר ויסליצני, שבא לפקח על הכניסה לגטו, ועם חברי היודנראט וחברי ועדת ההצלה וביקש מהם להכין רשימה של יהודי העיר שיוסעו למחנה מיוחסים בבודפשט, ומשם יגורו אל מחוץ לגבולות הונגריה. קסטנר- כמו אנשי סודו ד"ר מרטון והלל דנציג, וקרוב לוודאי ד"ר יוסף פישר, נשיא הקהילה, ראש היודנראט וחותנו של קסטנר - לא סיפרו לאנשי קלוז' ולא נתנו הוראה לספר להם על המידע שהיה ברשותם על גירושם הצפוי למחנה אושוויץ ועל המתרחש שם, והביאו לבלימה או להפסקת הבריחה מהעיר לרומניה. 18 אלף יהודי קלוז' עלו לרכבות הגירוש בצייטנות וללא התנגדות, הואיל והאמינו לשמועת הכזב שהם מגורשים למחנה קנייר-מזו (Kenyérmező) (שדות הלחם).⁶⁷

"הטיול לאנצר"

כיצד פעלו חברי ועדת ההצלה, כולל מנהיגי תנועות הנוער, לנוכח הידיעות הברורות על הכיבוש הצפוי וההוראות של ועדת ההצלה באיסטנבול, כחודש ויותר לפני הכיבוש, להקים ועדת הגנה ולהיערך להתנגדות בכספיים ששלחה? מתברר שהן היו דלות ביותר. לדברי ברנד למשה שרת, ההכנות להקמת "ההגנה" כללו רכישת נשק ומעט תחמושת: 150 אקדחים, מזה כשליש לא היה ראוי לשימוש, ו-20 קליעים לאקדח בממוצע; שתי מכונות ירייה בעלות שתי חגורות קליעים לכל אחת, 7-8 רובים קטנים, עם 20-30 קליעים לרובה. במקום לחמש קבוצה אחת רצינית, חולק הנשק על פי הארגונים השונים והאזורים הגיאוגרפיים, כך שלא הייתה ולו קבוצה אחת

⁶⁶ קומוי, קסטנר ברנד, צבי, 2 במאי 1944, אוסף ריבלין, 80/187/32.

⁶⁷ קסטנר טען במשפט שהעמיד את מנהיגי הקהילה על חומרת המצב באורח כללי, עודדם להגביר את הבריחה ומסר לידיהם כספים. ואולם עדי קלוז' תיארו במשפט את הפסקת הבריחה לרומניה בשל ההבטחה שיובלו למקום בטוח, ואזהרה שהשמירה בגבול תוגברה, דו"ח קסטנר, עמ' 81, 87-88; סיכום תמיר, משפט קסטנר, עמ' ל"ג - 36; פסק דין השופט הלוי, פסקאות: 14 (ב-ה), 25, 26, 27, 45; "פסקי דין" כרך י"ב 1958, עמ' 2101, 2038-2059 ועוד; רוזנפלד, תיק פלילי, עמ' 77.

שהיה בכוחה להתגונן כראוי. בבודפשט, בסאטמר ובקרפטורוס הוכנו "בונקרים". תוכנית הפעולה המעשית כללה ריכוז קבוצות ביערות, התנפלות על רכבות המובילות את המגורשים ושחרורם. לדבריו, באמצע מאי עמדו לרשות ה"הגנה" כ-2,000 איש (נתון מוגזם לכל הדעות), ולא היה מחסור במפקדים.⁶⁸ לחוקריו הבריטיים אמר ש"מאחר והיה להם ציוד צבאי מועט, ורוב אנשיהם שרתו בפלוגות העבודה, אימון צבאי רציני היה בלתי אפשרי".⁶⁹

משנכבשה הונגריה, החלה תנועה הפוכה של בריחה מהונגריה. ראשוני הבורחים היו פליטים יהודים מסלובקיה ומפולין, שחזרו לסלובקיה במה שכונה "רֶה-טיול". ניתן היה לצפות שעיקר המאמץ יופנה אל הבריחה לרומניה – "טיול אנצר" – שאף היא הייתה בעלת ברית של גרמניה הנאצית. והרי קסטנר וחבריו המליצו בפני ועדת ההצלה באיסטנבול לקבל את דרישות תוכנית אירופה ההונגרית, דהיינו 250,000 דולר, מפני שתהווה מנוף לבריחה לרומניה. עוד לפני כיבוש הונגריה חצו פליטים יהודים מעטים את הגבול ונעשו ניסיונות מצד פעילים באיסטנבול, שלא הבשילו, להגביר את המעבר לרומניה.⁷⁰

אמנם חציית הגבול נתקלה בראשיתה בקשיים גדולים שפחתו כאשר רומניה החלה לגלות סימני התנערות מהברית עם גרמניה. הנוכחות הצבאית הגרמנית באזור הגבול הייתה דלה, וממשלת רומניה גילתה גמישות גוברת ביחס לחוצים את הגבול. יתר על כן, הקהילה היהודית מצדו האחר של הגבול הגישה עזרה רצינית לבורחים, הסתירה אותם, שיחדה פקידים, הכינה תיעוד מתאים והעבירה את הבורחים לבוקרסט. המסלול העיקרי והבטוח הוביל דרך הערים בטרנסילבניה, בעיקר דרך נג'ווארוד הרחוקה 3-5 ק"מ מהגבול וקלוז', דש, סטמר ועוד השוכנות במרחק קצר מהגבול.⁷¹

⁶⁸ יואל ברנד, 11 ביוני 1944, חלאב, "דו"ח על הצלת יהודי הונגריה", אצ"מ, S26\1581-2 עמ' 8 ;
⁶⁹ חקירת ברנד-SIME, עמ' 7-8 ; ההכנות המעטות לקראת הכיבוש מקבלות אישור גם במחקרים שבחנו את פעולות תנועות הנוער החלוצי. למשל, כהן, **מחתרת חלוצית**, עמ' 72-76 ; רונן אביהו, **הקרב על החיים השומר הצעיר בהונגריה 1944**, הוצאת יד יערי, דליה 1994, עמ' 66-73.
⁷⁰ כהן, **שם**, עמ' 113.

⁷¹ ב 2 ביוני 1944 השיבו הרומנים לפניית הוועד לפליטי מלחמה, שאף שנכפה עליהם לפרסם הכרזה פומבית על גזר דין מוות ליהודים שיחצו את הגבול, הרי ה"רומנים ידאגו לביטחונם". אנקרה, 19 באוגוסט 1944, דו"ח אירה הירשמן לפלה, WRB וושינגטון, עמ' 16-17, אוסף שטיינהרדט. Nara, Records of the US Embassy in Ankara Turkey, Box 84, folders 840.1., (אוסף שטיינהרדט) ; באואר, **יהודים למכירה**, עמ' 209 ; נעמי בלנק, חיים גניזי, **מחתרת הצלה - בני עקיבא בתקופת השואה**, (אוניברסיטת בר אילן, 1993), עמ' 54-60. פרבשטיין, **בסתר המדרגה**, עמ' 334-344.

למרות זאת, הנהגת תנועות הנוער, החברה בוועדת ההצלה, החלה את הבריחה לרומניה באופן משמעותי כחודשיים לאחר הכיבוש, באמצע חודש מאי, עם תחילת הגירושים ההמוניים לאושוויץ. ב-2 במאי כתבו צבי גולדפרב, פליט פולני בבודפשט שעמד בראש תנועת דרור הבונים, ופרץ רבס, מנהיג מכבי הצעיר, כי הבריחה לרומניה נמצאת עתה בחיתוליה, והם מצפים כי בשיתוף פעולה עם הגרמנים, במסגרת שליחות ברנד המתקמת, יהיה אפשר להרחיב את ההצלה: "אנו מנסים להוציא חלק ל'Enzer [רומניה] ע"י Blia [בליעל = גרמנים]. הקשיים הם נוראים ובעיקר האמצעים הדרושים גדולים מאד. בינתיים רק חבר אחד [הדגשה שלי] הצליח להגיע ל[...] בוקרסט".⁷²

כעבור כשבועיים, כאשר הגירושים הראשונים לאושוויץ החלו, דיווח רבס שבתוך שבועיים כבר ברחו עשרות לרומניה. "יצאו שישה ממכבי הצעיר ושישה מהשומר הצעיר. ... ואצל אנצר [נמצאים] כמעט ארבעים [בורחים] הרוב מצביה [פליטים מפולין]".⁷³ כחודש מתחילת הבריחה הגיע מספר הבורחים למאות. "עד היום העברנו 400 חברים לאנצר, מהם הפסדנו 20. [...] אנו עובדים בייחסי אחים שלמים עם ילדי יערי [השומר הצעיר]. ... כאילו אנו בתנועה אחת. גם החברים בגבול אנצר משתפים פעולה".⁷⁴

אך ההרמוניה בארגון הבריחה לא כללה את תנועות הכלל-ציונים והמזרחי, אשר היו תלויים במנהיגי השמאל החלוצי שהחזיקו באמצעי המימון שנועדו ביסודם לכל הזרמים. חברי בני עקיבא התלוננו כי מכיוון שבועדת ההגנה לא היה כל שיתוף פעולה בין התנועות, כל תנועה נאלצה לחפש לה דרך בריחה משלה. "בזמן שלחברי השומר הצעיר והאיחוד [מפא"י] כבר הייתה דרכם, אנו לא חיפשנו ומסיבה זו איחרנו [...] רק אחרי זמן מצאנו את דרכנו ואז שלחנו חברים במספר הוגן".⁷⁵

הבריחה של חברי התנועות החלוציות לרומניה התנהלה בידיעת הגרמנים ובאישורם. פרץ רבס ורפי בנשלוש אישרו שהשלטון הגרמני התנהג כלפיהם פחות או יותר באדישות "למרות שידעו היטב על העבודה שלנו", ושי"הגרמנים עוצמים עין פה ושם" בעניין הבריחה.⁷⁶

⁷² פרץ וצבי אל שוואלב, 2 במאי 1944, ארכיון תנועת העבודה, אוסף שוואלב, א' 37 III / תיק ג' 136

⁷³ פרץ אל שוואלב, 14 במאי 1944, שם.

⁷⁴ פרץ, צבי, אלי, יהודה אל נתן שוואלב, 4 ביוני 1944, אוסף ריבלין.

⁷⁵ הנהגת בני עקיבא אל הברית העולמית בת"א, 6 באוקטובר 1944, בתוך: **בגלוי ובמחתרת**, עמ' 58.

⁷⁶ פרץ אל נתן, 25 באוגוסט 1944, אוסף שוואלב, שם; בנשלוש, **נאבקנו**, עמ' 53-54;

תימוכין לכך בדברי אייכמן על נכונותו להעלים עין מהבריחה, מפני שקסטנר "הסכים לסייע בשידול היהודים שלא יגלו התנגדות לגירושים – ואפילו לקיים את הסדר במחנות האיסוף – אם אעצום את עיני ואאפשר לכמה מאות או כמה אלפי יהודים צעירים להגר באורח בלתי לגלי לארץ ישראל", והוסיף ש"הייתה זו עסקה טובה, תמורת שמירת הסדר במחנות. המחיר [...] לא היה גדול מדי לדידי".⁷⁷

מה היה מספר הנמלטים לרומניה? משה אלפן (פיל), ממנהיגי ההצלה של השומר הצעיר בהונגריה, אמד את היקף ה"טיול" של תנועות הנוער ב-16 אלף.⁷⁸ גם חברו לתנועה, דוד גור, טוען ש"אין שני לתנועות הנוער בפעולות הצלה, אשר הבריו 15 אלף יהודים לרומניה".⁷⁹ ואילו קסטנר כתב על היתרונות שצמחו מעצם המשא ומתן עם הגרמנים ובהם את "הקבלה הנסבלת" שכ-700 יהודים הורשו לברוח מהונגריה לפלשתינה (דרך רומניה).⁸⁰

פרופ' אשר כהן, שחקר את פעולתן של תנועות הנוער החלוציות בהונגריה, גרס כי בסך הכול עברו לרומניה כ-7,000 איש, בהם כאלף חברי תנועות נוער – פליטים והונגרים – וקרוב למספר זה "יהודים סתם" שניצלו הודות לתנועות הנוער החלוציות.⁸¹ ואולם במכתבי הסיכום של מנהיגי תנועות הנוער לאחר פרישת רומניה מברית הציר וסגירת הגבול עם הונגריה, מתגלה תמונה שונה לחלוטין. רבס כתב כי מספר הבורחים מתנועתו, מכבי הצעיר/דרור-הבונים היה הגדול ביותר, עד 160 חברים.⁸² רפי בנשלום דיווח על 120 חברי השומר הצעיר שהגיעו לרומניה.⁸³ והנהגת בני עקיבא בהונגריה דיווחה כי "ס"ה שלחנו מכאן אל אנצר 82 חברים/ות".⁸⁴ ונניח שמספר דומה של חברי תנועת הציונים הכלליים, הקטנה בתנועות החלוציות, ברח לשם. כך שמספר הבורחים מכל התנועות הציוניות החלוציות לרומניה עמד על 500 לכל היותר. אין בדיווחיהם נתונים על מספר חברי בית"ר ויהודים לא-חלוצים שחצו את הגבול.

⁷⁷ <http://www.daat.ac.il/daat/hungary/document/28.htm>; Sassen, "Eichmann Tells", *Life* 1960, p. 111.

מסמך סאסן שימש את התביעה במדינת ישראל במשפט אייכמן; רוזנפלד, **תיק פלילי**, עמ' 357-358.

⁷⁸ כהן, **מחתרת חלוצית**, עמ' 124-131, 303 הערה 26.

⁷⁹ דוד גור בהרצאה בבית העדות בניר גלים ב-21 בפברואר 2011 בפני מדריכי מסע לפולין; בסוף הסרט "קו החיים"

שהופק ב 1996 ע"י העמותה לחקר תנועות הנוער הציוניות בהונגריה; דוד גור, **אחים להתנגדות ולהצלה** עמ' 9;

אתר בית הספר להוראת השואה יד ושם ירושלים, בעין הסערה – פעולות ההצלה של המחתרת החלוצית

בהונגריה.

⁸⁰ קסטנר בהערות על דו"ח סאלי מאייר, איז"ש, JM/11719, פריט: 3505413.

⁸¹ כהן, **מחתרת חלוצית**, עמ' 130-131, וכן הערה 26, עמ' 303.

⁸² פרץ אל שוואלב, 25 באוגוסט 1944, אוסף שוואלב, א' III 37 / ג' 136.

⁸³ רפי אל נתן והייני, 25 באוגוסט 1944, שם, תיק 38.

⁸⁴ הנהגת בני עקיבא אל הברית העולמית בת"א, 6 באוקטובר 1944, **בגלוי ובמחתרת**, עמ' 58.

ב-28 באוקטובר, חודשיים לאחר שרומניה נכבשה על ידי הרוסים דיווח ויליאם פילדרמן, מנהיג הקהילה היהודית ברומניה, שהיה מעורב בקליטת הפליטים ובהעלאתם לארץ ישראל, כי אלפי יהודי הונגריה נכנסו לרומניה, והם ממוקמים במספר ערים במדינה. כ-5000 פליטים הגיעו עד אותו זמן.⁸⁵ יהודה באואר מעריך את מספר הבורחים הכללי מהונגריה לרומניה ב-4,000-5,000, מרביתם בעזרת מבריחי גבולות.⁸⁶ חברי תנועות הנוער החלוצי היוו אפוא כעשירית לכל היותר מכלל הבורחים.

נימוקים לכישלון הבריחה

פרץ רבס הסביר חודשיים לאחר כיבוש הונגריה, וארבעה ימים לאחר תחילת הגירושים ההמוניים לאשוויץ, מדוע נכשלה הבריחה לרומניה. לדבריו, כבר בעת הקמת ועדת ההגנה התקיים ויכוח על דרכה, האם לפעול בדרך של הצלה (למלט אנשים מהסכנה) או בדרך של הגנה (פעילות אקטיבית נגד הגרמנים), אך "הנסיבות נתנו בבת אחת את התשובה, ההצלה הפכה לכורח והתרכזנו בכל כוחנו בה", ונתנו עדיפות לבריחה לרומניה. "אבל לא היו לנו שום ידיעות ואפילו גם לא קשר עם אנצר וגם אתם לא כתבתם לנו למרות שאלותינו החוזרות". את הידיעות על אפשרויות הבריחה קיבלו מחברים בודדים שנתפסו או חצו את הגבול. היום כבר מונו חברים שינהלו את הבריחה, חלקם דוברים את השפה, וכ-40-50 חברים חצו את הגבול. לפי ידיעות שקיבלו לפני שלושה ימים אין בתוך רומניה מישהו שמארגן את הבריחה בצורה אחראית, אף שיש שם אפשרויות גדולות ביותר, "2 אוניות לשבוע". רבס ביקש לשלוח לשם איש לתפקיד זה וכסף לבורחים, "המשך המפעל תלוי במידה רבה בתמיכתכם. אנחנו מתארים לעצמנו שמדובר באפשרות גדולה של הצלה ואתם צריכים לפעול בכיוון זה מהר ובכל מחיר", וביקש כתובות ברומניה ובבולגריה להיעזר בהם, מידע על נתיבי בריחה ועוד.⁸⁷

רבס כתב אפוא שרק לאחר הכיבוש הוחלט באופן מעשי מהי דרך המאבק, ואת האיחור בהתחלת הבריחה תלה בוועדת ההצלה באיסטנבול. כעבור חודשיים, בעת ההפוגה מהגירושים בערי השדה ובעת חשבון נפש, חזרו מנהיגי תנועות הנוער רבס, רפי בנשלוס וצבי גולדפרב על טענותיהם נגד ועדת ההצלה באיסטנבול: "חודשים רבים לפני ה-19 במרס ביקשנו מכם מידע וכתובות ברומניה,

⁸⁵ שטינהרדט לושינגטון, 7 בנובמבר 1944, שלח את מכתבי קצקי לפלה מס' 181, אוסף שטיינהרדט.

⁸⁶ באואר, יהודים למכירה, עמ' 209.

⁸⁷ פרץ אל וניה, מנחם, עקיבא, 19.5.44, 'קושטא', נכנסות 26184

לו היו אלה בדינו, היינו יכולים להתחיל ב'טיולי' מוקדם יותר והיינו חוסכים עמל רב⁸⁸ ומשקפים, כמו בהכנות להתנגדות אקטיבית עליה העיד ברנד, אי היערכות מוחלטת.

הנהגת תנועת הנוער הזדהתה עם דרישת קסטנר שלא לחבל בסיכוייהם של תוכניות הצלה גדולות שהבטיחו הגרמנים ובשיתוף אתם, שעמדו על הפרק: תחילה בתוכנית אירופה ההונגרית, ולאחר הכיבוש הבטחות שלא לרכז את היהודים ולא לגרשם, הגירת 100 אלף יהודים שהצטמצמה ליציאת 1684 יהודים ברכבת לספרד/ארץ ישראל, והצלת מיליון יהודים בעסקת משאיות תמורת דם. היא החלה בבריחה לרומניה רק לאחר שנודע שהגרמנים יגרשו את הכלואים בגטאות לפולין, ולאחר קבלת אישור גרמני לכך.

עד הפיכת צלב החץ פעלה התנועה החלוצית מתוך מסירות נפש אך לא הגתה צורה או מסגרת שהיה בה לקדם הצלה משמעותית. מנהיגיה מתנועות השמאל החלוצי, שבידיהם היה הכסף והמידע, לא הקימו אלטרנטיבה רעיונית ומנהיגותית לקסטנר וברנד ולא קראו להנהגת היישוב בארץ ישראל, באמצעות קשריהם עם נציגי היישוב באיסטנבול ובז'נבה, להתנער מהאשליה של הצלה בשיתוף הגרמנים ולהפסיק את תשלומי העתק לגרמנים. להיפך, הם היו חלק מוועדת ההצלה, תמכו והאמינו בדרכה.

בפעילותם הנועזת של חברי תנועות הנוער בעיקר בתקופת צלב החץ- אז חדל קו ההצלה הגרמני שהוביל קסטנר להתקיים- הם השתלבו בקו ההצלה שהוביל משה קראוס, באמצעות הצירויות הנייטרליות בבודפשט והצלב האדום הבינלאומי,⁸⁹ משליכה לאחור על המוטיבציה והיכולות הגבוהות שלהם לפעול למען הצלה עוד בטרם כיבוש ובראשיתו, וזו הוחמצה באופן טראגי.

⁸⁸ רפי בנשלוס, פרץ רבס, צבי גולדפארב, 31.7.44, שם.

⁸⁹ כהן, **מחתרת חלוצית**, עמ' 195-238; רוני, **שם**, פרקים י-ט"ו (כולל) ועוד. על יוזמת קראוס למען פעילות הצלב האדום הבינלאומי ראו, נדיבי, **שם**, עמ' 149-150; 266-268.

